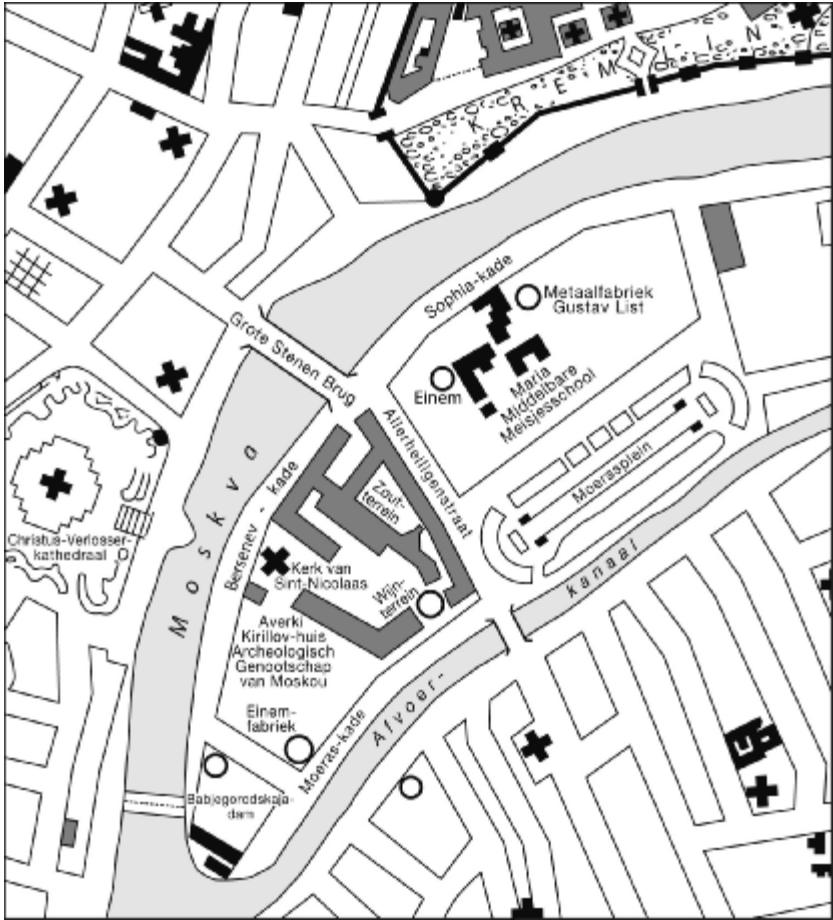

HET MOERAS

Moskou werd gesticht op de hoge noordoever van de rivier waarnaar het werd vernoemd. De wijd open liggende en herhaaldelijk binnengevallen ‘Trans-Moskva’-velden aan de zuidzijde raakten geleidelijk bevolkt met kuipers, wevers, scheerders, voermannen, soldaten, smeden, tolken en belastinginners, maar het drasland recht tegenover het Kremlin bleef een gebied van moerassen en moerasachtig grasland. In 1495 gaf Ivan III opdracht om alle bouwsels langs de zuidelijke oever van de rivier te slopen om plaats te maken voor de Koninklijke Tuinen. De tuinen werden aangeplant en tijdens het bewind van tsaar Aleksej Michailovitsj keurig als parklandschap ingericht, maar de modder drong steeds weer op. De middelste tuin grensde in het westen aan de Boloto (‘moeras’ in het Russisch), in het oosten aan de Baltsjoeg (‘moeras’ in het Turks), en in het zuiden aan naamloze poelen en meren. Met de aanleg van de stenen Allerheiligenbrug in 1693 ging de oude zuidelijke oversteekplaats deel uitmaken van een geplaveide weg omzoomd door winkels, taveernes en pakhuizen (met het Koninklijk Wolterrein en het Koninklijk Wijn- en Zoutterrein). Na de brand van 1701 werden de tuinen aan hun lot overgelaten. Een deel van het moeras werd in gebruik genomen als marktplein en een locatie voor publieksvermaak met vuistgevechten, vuurwerk en openbare terechtstellingen.¹

Na de lentevloed van 1783 werd het Vodootvodny-kanaal (‘afwateringskanaal’) aangelegd langs de zuidrand van het Moskva-drasland. De dijken werden versterkt, de rechtlijnige greppels werden straatjes, en de vroegere Koninklijke Tuinen veranderden in een halvemaaanvormig, dichtbevolkt eiland. De grote brand van 1812, waardoor Napoleon uit Moskou werd verdreven, verwoestte de meeste gebouwen en verdreef ook de meeste inwoners. De nieuwe gebouwen – waaronder herbergen, scholen, fabrieken, koopmanshuizen – werden grotendeels uit steen opgetrokken. De Babje-gorodskaja-dam op de westpunt van het eiland zorgde ervoor dat het kanaal bevaarbaar werd en er minder kans op overstroming was. Vlak bij de dam, aan de kant van het Kremlin, verrees de Christus-Verlosserkathedraal, die in 1883 officieel in gebruik werd genomen en werd gewijd ‘aan de eeuwige nagedachtenis van de weergaloze ijver, trouw en liefde voor geloof en vaderland waarvan het Russische volk in die moeilijke tijden blijk gaf, en ter herinnering aan onze dankbaarheid aan de goddelijke Voorzienigheid die Rusland behoevende voor de ramp waarmee het werd bedreigd.’²

Het Moeras

Aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog werd het westelijke deel van het eiland (het 'Moeras') gedomineerd door de chocolade-, snoep- en koekjesfabriek van F.T. Einem, die het deels ook in bezit had. De fabriek was befaamd om zijn Hollandse cacao, bruidsmandjes, kleurige marsepeinen figuren en 'hou van me'-chocoladetaarten. De onderneming werd in 1867 opgezet door twee Duitse zakenlieden die een fortuin verdienden met de verkoop van siroop en jam aan het Russische leger. De fabriek beschikte over verscheidene stoommachines en splinternieuwe hydraulische persen, en voerde de titel van keizerlijk hofleverancier. De directeur Oskar Heuss (de zoon van een van de oprichters) woonde vlakbij in een groot huis van twee verdiepingen met een badkamer beneden

Het Moeras gezien vanaf het Kremlin. De Christus-Verlosserkathedraal is rechts op de achtergrond te zien.

Gezicht op de fabriek van Einem, gezien vanaf de Christus-Verlosserkathedraal

en boven, een serre en een grote stal. Aan de overkant van de binnenplaats waren appartementen voor de fabrieksingenieurs (overwegend Duitsers), doktersassistenten, gehuwde en ongehuwde werknemers, huishoudsters en voerlui, en verder een bibliotheek, een wasserij, diverse slaapzalen en kantines voor de arbeiders. De fabriek stond bekend om de hoge lonen, goede werkomstandigheden, het amateurtheater en een actief door de politie gesteund wederzijds hulpfonds. De zondagse lunch omvatte ook een glas wodka of een halve fles bier; pensioengasten die jonger dan zestien waren, kregen gratis kleding, zongen in een koor, werkten in het pakhuis (ongeveer elf uur per dag) en moesten om acht uur 's avonds binnen zijn. Ongeveer de helft van de arbeiders zat daar meer

De zeilclub

Residentie van Averki Kirillov

dan vijftien jaar; het zwaarste werk werd verricht door dagloners, overwegend vrouwen.³

Aan de westkant van de fabriek bevonden zich legerbarakken, een stel winkels en op de ‘pijlpunt’ van het eiland de Moskouse zeilclub. Aan de oostkant stonden de zeventiende-eeuwse residentie van de Doema-griffier Averki Kirillov, die ruimte bood aan het Archeologisch Genootschap van Moskou, en de Kerk van Sint-Nicolaas de Wonderdoener, die het stoffelijk overschot van Averki Kirillov herbergde. De dekens, kosters, psalmlezers, heiligbroodbakkers en priesters (pope Orlov en pope Dmitrijev) woonden allemaal op het kerkterrein, tezamen met tientallen kamerhuurders en behoeftigen van het Sint-Nicolaas Armenhuis.⁴

Volgens Nikolaj Boecharin, die op korte afstand hiervandaan opgroeide in de Bolsjaja Ordinka-sstraat, zaten de Trans-Moskva-kerken gewoonlijk vol.

Vooraan stonden de vrouwen van de kooplieden, met hun ruisende zijden rokken en blouses, die een kruis sloegen met hun mollige roze vingers, terwijl hun echtgenoten naast hen ernstig en verwoed baden. Daarachter zag je de mensen die afhankelijk van de huishouding waren en arme verwanten: oude vrouwen in het zwart, godsvruchtige roddelaarsters, koppelaarsters, hoeders van de familiehaard, tantes met nichten die nog steeds hoopten op een bruidegom en bezwijmden van het vet en het verlangen, vertrouwelingen en huismeiden. De regeringsfunctionarissen en hun echtgenotes stonden vlakbij in hun modieuze kledij. Helemaal achterin, dicht opeen als ze stonden of knielden, waren de uitgeputte arbeiders, wachtend op troost en verlossing van de barmhartige God, onze Verlosser. Maar de Verlosser zweeg terwijl hij bedroefd omlaagkeek naar de gekromde lichamen en gebogen ruggen... Een beetje nerveus schertsend en lachend spuugden jonge jongens en meisjes op hun vingertoppen en probeerden elkaars kaars te doven. Ze

De Kerk van Sint-Nicolaas de Wonderdoener

grinnikten als de kaars begon te sputteren, maar hun gelach verstomde onder de strenge blik van volwassenen. Het portaal wemelde van bedelaars met uitpuilende ogen in deerniswekkende vodden, met naar boven gekeerde oogleden en stompjes in plaats van handen of voeten; de blinden, lammen en heilige dwazen in Jezus' naam.⁵

De meesten woonden in de buurt. Niet ver van de kerk, langs het afwateringskanaal (ook bekend als de 'Greppel') en rond de chocoladefabriek lagen binnenplaatsen omzoomd door houten en stenen gebouwen met allerlei bijgebouwen, tussenverdiepingen, vleugels, portieken, souterrains en zolderkamers. Daarbinnen waren appartementen, kamers, 'kleine kamers', en 'hoekjes met een bed' die werden bewoond door een samenraapsel van mensen die wel of niet de mis bijwoonden die werd opgedragen door pope Orlov en pope Dmitrijev. Een zestienjarige fabrieksleerling, Semjon Kanatsjikov, die in de tweede helft van de jaren 1890 in de buurt woonde en regelmatig naar de kerk ging voordat hij zich tot het socialisme bekeerde, beschreef zijn gebouw als een 'groot stenen huis met een binnenplaats die eruitzag als een grote stenen put. Overal op de bovenste verdiepingen bungelden natte lakens aan strakke waslijnen. Op de binnenplaats hing een zure stank van fenol. Overal op de binnenplaats lagen plassen smerig water en weggegooid groenten. In de appartementen en op de binnenplaats krioelde het van mensen die herrie maakten en vloekten.' Kanatsjikov woonde in een van die appartementen met zo'n vijftien andere mannen uit zijn geboortestreek, die gezamenlijk de huur betaalden. 'Sommigen waren vrijgezel, anderen hadden een vrouw die in een dorp woonde en hun huishouden bestierde.'⁶

Naast de Kerk van Sint-Nicolaas stond de wodka-distilleerderij van Ivan Smirnov en Zonen, die het eigendom was van Ivans kleinzoon Sergej Sergejevitsj Smirnov, en beroemd was om zijn van felgekleurd etiket voorziene flessen met goedkope alcohol – gemaakt van, zoals de aanklacht van een regeringscommissie luidde, laagwaardige illegaal gestookte sterkedrank die was gedistilleerd door boeren in de provincie Toela. Aan het einde van het blok, tussen de Smirnov-fabriek en de Allerheiligenstraat, bevond zich het voormalige Wijn- en Zoutterrein, dat nu onderdak bood aan de Moskouse hof van magistraten, het kantoor en de woning van de stedelijke bestuurder van de riolering, een kantoor voor de watervoorziening, enkele stenen pakhuizen (waaronder drie voor appels en één voor eieren) en de belangrijkste energiecentrale voor de elektrische tram, bekroond met twee schoorstenen en een torentje met een spits.⁷

De Allerheiligenbrug, die gewoonlijk de Grote Stenen Brug werd genoemd (ook al bestond hij sinds 1858 voor het grootste deel uit een ijzeren constructie), was een verzamelplaats voor pelgrims, zwervers en bedelaars – behalve in de eerste week van de vastenperiode voor Pasen,

De Bersenjev-kade gezien vanaf de dam

De zuidzijde van de Moskva gezien vanaf de Greppel

wanneer het omliggende gebied de grootste ‘paddestoelenmarkt’ van de stad werd. Volgens de krantenberichten domineerden hier de champignons – gedroogd of ingelegd – maar er waren ook ‘bergen broodjes en witte radijnen’, ‘volop honing, jam, goedkope zoetigheden, en zakken gedroogde vruchten’ en ‘lange rijen kraampjes met vaatwerk, goedkope meubels en allerlei eenvoudige huishoudelijke artikelen’. Je kon er ‘het geschreeuw, gelach, gefluit en de niet zo vastenachtige grapjes’ horen ‘van duizenden mensen, van wie velen nog steeds een kater hadden van het feest op Vastenavond’. ‘De mensen waden door een modderige brij, maar dat schijnt niemand te deren. Grappenmakers stampen in waterplassen om de vrouwen met vuil water te bespatten. Er zijn ook nogal wat zakken-

Ingang van het Wijn- en Zoutterrein

De Energiecentrale

Huis naast de Energiecentrale

De Grote Stenen Brug

Paddestoelenmarkt bij de Grote Stenen Brug

rollers actief, die proberen ergens een stormloop te creëren.⁷⁸

Aan de overkant van het Wijn- en Zoutterrein stond naast de Birljoekovskaja Hermitage de Kapel van Sint-Nicolaas de Wonderdoener, met twee kleine vleugels die ruimte boden aan de monnikenverblijven, een manufacturenhandel en een groentezaak. Naast de kapel stonden diverse kroegen, een goedkoop badhuis dat ook als bordeel fungeerde, en een paar oude gebouwen van het Wolterrein die nu in beslag waren genomen door volle appartementen en winkels van allerlei handelaars, zoals een verver, kapper, blikslager, schoenmaker, naaister, borduurster, kleermaker en een ‘fono-graaf’.⁷⁹

Verderop langs de kade, tegenover het Kremlin maar deels aan het zicht onttrokken door hoge bomen op de voorhof, stond de drie verdiepingen hoge Maria Middelbare Meisjesschool, die zich inzette voor ‘het gebruik van de talenten van de leerlingen niet alleen voor het onderricht van de

geest, maar ook voor het onderricht van het hart en het karakter'. Het leeuwendeel van het onderricht van het hart speelde zich af in de muzieksalen op de begane grond tussen het kantoor van de administratie en de eetzaal. Van 1894 tot 1906 was Sergej Rachmaninov een van de leraren op de school. Hij hield niet van lesgeven, maar deed het vanwege de vrijstelling van militaire dienst die ermee gepaard ging. Een van zijn leerlingen vertelde dat Rachmaninov, die in die periode drieëntwintig was, na binnenkomst in het lokaal 'ging zitten aan zijn bureau, zijn zakdoek tevoorschijn haalde, zijn gezicht er langdurig mee afveegde, zijn hoofd op zijn vingers liet rusten, en meestal zonder op te kijken een leerling riep en haar vroeg haar huiswerk voor te dragen'. Op een ochtend liep hij het lokaal uit omdat zijn leerlingen hun huiswerk niet hadden gedaan. Hij schreef een verontschuldiging aan het schoolhoofd. 'Ik ben over het algemeen een slechte leraar, maar vandaag was ik ook onvergeeflijk slechtgehumeurd. Als ik had geweten dat mijn leerlingen moesten boeten voor mijn gedrag, had ik mezelf niet toegestaan op een dergelijke manier te handelen.' Rachmaninov componeerde misschien als boetedoening zijn 'Zes koorzangen voor vrouwen- of kinderstemmen', opus 15, en speelde bovendien op enkele schooluitvoeringen.¹⁰

Achter de school bevond zich de grote metaalfabriek van Gustav List, die meer dan duizend arbeiders in dienst had en onder andere stoommachines, brandkranen en waterleidingen produceerde. Gustav List zelf woonde boven het kantoor van de fabriek in een groot appartement met een wintertuin. Hij was in 1856 vanuit Duitsland hierheen gekomen, werd aangenomen als werktuigkundige in de suikerfabriek van Voronezj, begon zijn eigen fabriek in Moskou in 1863 en zette die om in een maatschappij op aandelen in 1897.¹¹

Maria Middelbare Meisjesschool

Sergej Rachmaninov in 1904

De rest van het blok werd in beslag genomen door de winkels, pakhuisen en slaapzalen die bij de fabriek hoorden. Semjon Kanatsjikov werkte in de ‘aristocratische’ mallenwerkplaats. ‘De meeste mallenmakers waren stadse typen – ze waren keurig gekleed, droegen hun broek over hun laarzen, met hun shirt in “fantasiestijl” bij hun broek in gestopt, sloten hun kraag met een gekleurd koord in plaats van een stropdas, en op feestdagen droegen sommigen zelfs een bolhoed. [...] Ze bezigden alleen obscene taal als ze hun zelfbeheersing verloren en in extreme situaties, of op betaaldagen, wanneer ze dronken werden, en zelfs dan nog niet eens allemaal.’¹²

In de metaalgijeterij, waar de voltooide mallen terechtwamen, ‘woelden vuile, donkere mensen, van wie in de zwarte, met roet bedekte gezichten alleen het wit van hun ogen te zien was, als mollen in de aarde en het stof op de aarden vloer.’ Onder het geraas van de ‘gigantische hijskranen en draaiende machines spuwde de zware vuurrode stroom van gesmolten ruw ijzer grote vlammeende vonken uit en verlichtte de donkere gezichten van de smelters die ernaast stonden. [...] De hitte nabij de ketels en de ovens was ondraaglijk en de kleren van de smelters vatten herhaaldelijk vlam en moesten met water geblust worden.’¹³

Toen Kanatsjikov op de fabriek werd aangenomen, gold er een werkdag van elfenhalf uur, het overwerk in nachtdiensten tijdens de drukke perioden van herfst en winter niet meegeteld, maar na de staking van de wevers in Sint-Petersburg in 1896 introduceerde List een werkdag van tien uur. De meeste arbeiders, zowel de ‘stadse typen’ als de ‘boeren’ (zij ‘droegen hoge laarzen, met traditioneel bedrukte shirts van katoen en een sjerp, hadden haar dat was geknipt “onder een bloempot”, en droegen een baard die zelden door een kappershand was aangeraakt’), woonden in en rond het Moeras. Als ze niet aan het werk waren, dronken ze Smirnovwodka, knokten op trouwfeesten, vertelden grappige verhalen over priesters, visten in de Moskva en de Greppel, gingen om met prostituees uit de omgeving, vrijden met kousenbreisters, hoedenmaaksters en kokkinnen

Metaalfabriek van Gustav List